

УДК 159.9:378

ПРОФЕСІЙНЕ САМОВИЗНАЧЕННЯ ЯК ПЕРЕДУМОВА СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ЗРІЛОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Комар Т.В., к. психол. н.,
доцент, професор кафедри практичної психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

У статті на підрунті теоретичного аналізу, результатів експериментального дослідження робиться висновок щодо структури й змісту самовизначення майбутнього фахівця як вагомої передумови його професійної зрілості. За результатами дослідження майбутніх психологів визначено закономірності становлення їх професійного самовизначення та встановлено рівні його розвитку за такими критеріями: узгодженість психологічного змісту кожного компонента в ідеальному та реальному планах (в теперішньому та майбутньому часі); узгодженість психологічного змісту всіх компонентів у теперішньому (актуальному для студента часі); узгодженість психологічного змісту всіх компонентів у майбутньому часі (в зоні найближчого розвитку студента).

Ключові слова: самовизначення особистості, процес професійного самовизначення, професійна зрілість.

В статье на основе теоретического анализа, результатов экспериментального исследования делается вывод о структуре и содержании самоопределения будущего специалиста как наиболее важной предпосылки его профессиональной зрелости. По результатам исследования будущих психологов определены закономерности становления профессионального самоопределения и установлены уровни его развития по следующим критериям: согласованность психологического содержания каждого компонента в идеальном и реальном планах (в настоящем и будущем времени); согласованность психологического содержания всех компонентов в настоящем (актуальном для студента времени); согласованность психологического содержания всех компонентов в будущем времени (в зоне ближайшего развития студента).

Ключевые слова: самоопределение личности, процесс профессионального самоопределения, профессиональная зрелость.

Komar T.V. PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION AS PRE-CONDITION OF PROFESSIONAL MATURITY OF PERSONALITY

Psychological pre-conditions of becoming of professional maturity of personality are on the stage of studies at higher school. In the article on the basis of theoretical analysis, results of experimental research drawn conclusion about a structure and maintenance of self-determination of future specialist as the most essential pre-condition of his professional maturity. On results research of future psychologists' conformities to law of becoming of their professional self-determination are certain. Professional self-determination of future psychologists can be empiric probed not only on the basis of structurally high-quality changes in the components of this process but also by the generalized description of four levels of his development. It enables more effectively to optimize appropriate development of this process for future psychologists in the organized terms of professional preparation. The process of professional self-determination of future psychologists takes place appropriately, that foresees high-quality changes in semantic, to valued-having a special purpose and to regulative -behavior components which are directed on the concordance of presentations in relation to educational-professional and future professional activity.

Key words: self-determination of personality, process of professional self-determination, professional maturity.

Постановка проблеми. Загалом, у психології проблему професійної зрілості майбутнього спеціаліста варто висвітлювати із самовизначення особистості студента, котре обумовлене не тільки його необхідністю адаптуватись до сучасних соціально-економічних умов професіоналізації, але й закономірною для молодих людей потребою знайти своє місце в житті. При цьому виникає потреба у визначенні структурно-змістових компонентів названого явища, розвиток яких відбувається в умовах фахової підготовки. Отже, розглянемо психолого-педагогічні підходи до структу-

ри та змісту професійного самовизначення студента.

Прихильники особистісно-зорієнтованого підходу вважають, що у сучасних освітніх розробках необхідно постійно враховувати психологічні особливості професійного самовизначення, зокрема його структуру, яка визначає характер вибору життєвого шляху.

На початку професійного навчання суб'єкт вибору професії виступає як відносно зріла особистість. Згодом уявлення щодо професії формуються і розвиваються в перспективі цілісного життєвого шляху студента. При цьому зміст професійного

самовизначення змінюється з переходом на старші курси, що зумовлює появу спеціалістів, магістрів або ж людей, що орієнтовані на інший вид професійної діяльності чи професійних маргіналів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виділяють три рівні розвитку професійного самовизначення:

1. високий: сформованість інтересів, відповідність особистісних якостей обраній професії, впевненість у правильності вибору;

2. середній: відсутність стійкого інтересу та впевненості у правильності вибору;

3. низький: відсутність інтересу, волі, бажання досягати високих результатів, низька активність та оцінка себе стосовно майбутньої професії [4, с. 29–30].

Є. Клімов виділив два рівні професійного самовизначення: гностичний, що передбачає перебудову свідомості та самосвідомості, та практичний, на якому відбуваються реальні зміни соціального статусу [2, с. 62–63]. За М. Гінзбургом, структуру самовизначення особистості утворюють психологічне дійсне та психологічне майбутнє.

Вище розглянуті підходи та попередньо здійснений аналіз літератури свідчать, що структуру професійного самовизначення можна розглядати за критерієм ставлення студента до психологічного дійсного та психологічного майбутнього. Розвиток названого процесу можна дослідити за критерієм узгодженості компонентів щодо реальної (навчально-професійної) та ідеальної (професійної) діяльності. Тому професійне самовизначення студента ми розуміємо як особистісну самодетерміновану діяльність, що полягає у поступовій інтеграції уявлень щодо навчально-професійної діяльності як психологічного дійсного та обраної трудової діяльності як психологічного майбутнього. Така інтеграція здійснюється за рахунок різних механізмів в структурних компонентах професійного самовизначення: змістовому, ціннісно-цільовому та регулятивно-поведінковому.

Узгодженість (взаємовідповідність, інтегрованість) між вище названими компонентами в ідеальному та реальному планах є одним із критеріїв розвитку професійного самовизначення студента. Результатом інтеграції є професійна «Я-концепція» студента. Вона є наслідком взаємоузгодження змісту професійного самовизначення, вираженого в компонентах даного процесу.

Професійне самовизначення студента спрямоване на інтеграцію його структурних компонентів, оскільки саме вони «репрезентують» уявлення про його навчання та майбутню працю, у яких він визначається.

Розглядаючи змістовий, ціннісно-цільовий та регулятивно-поведінковий компоненти професійного самовизначення, зазначимо, що саме на них спрямована особистісна діяльність студента над інтеграцією професійного дійсного та майбутнього.

На нашу думку, мотивація професійного самовизначення виникає на основі суперечностей у професійній «Я-концепції», які обумовлені несумісністю між уявленнями студента про майбутню професійну діяльність та навчально-професійну діяльність. Така мотивація завжди внутрішня та завершується актуальною спонукою до самовизначення як самодетермінованої діяльності.

Серед всіх компонентів професійного самовизначення змістовий є базовим, бо саме на його основі студент стає визначеною особистістю щодо самого себе через співвідношення образів реального та ідеального професійного «Я». Вітчизняні психологи образ «Я» (Я-образ) розуміють як індивідуально-варіативну реальність особистості, яка формується і змінюється під впливом певної діяльності [3, с. 222]. Оскільки у психологічному дійсному навчально-професійна діяльність є провідною, то процес самовизначення у ній полягає в інтеграції образу реального професійного «Я» студента з образом ідеального професійного «Я» у майбутній фаховій діяльності. В цьому контексті простежується вплив професійної «Я-концепції» як відносно стійкого особистісного утворення на професійне самовизначення. Образ професійного «Я» студента формується на всіх психологічних рівнях: когнітивному, мотиваційному, емоційному та поведінковому.

Образ реального «Я» студента виражає не тільки ставлення студента до себе як до суб'єкта майбутньої трудової діяльності, але й включає результати самоаналізу своїх навчально-професійних можливостей (вмінь та якостей) та недоліків (характерологічних, навчальних, фізичних, соціальних тощо) на основі механізму рефлексії професійного «Я» [3, с. 233]. Саме реалізований потенціал студента в професійному навчанні є підставою для прогнозування себе у майбутній праці. Тобто образ ідеального «Я» формується на основі результатів самореалізації студента у психологічному дійсному.

Образ ідеального «Я» стосовно майбутньої діяльності, як зазначено попередньо, потенційно та актуально може бути мотивом, що спонукає студента до самовизначення у навчанні. Зазначимо, що на формування образу ідеального «Я» майбутнього професіонала впливає рівень володіння

ним інформацією щодо професії, яку він здобуває.

Змістовий компонент професійного самовизначення студента інтегрується за допомогою механізму рефлексії професійного «Я». При цьому рефлексія професійного «Я» здійснюється на рівні уявлення про реальне «Я» студента та його «ідеальний варіант» у майбутньому, коли студент прогнозує себе у особистісній професійній перспективі (термін М. Пряжнікова). Така рефлексія трактується нами як спосіб самопізнання, коли суб'єктом та об'єктом пізнання виступає студент з його професійним життям. Цей механізм глибоко пов'язаний з уявою як пізнавальним процесом, що допомагає студенту створити уявлення про ідеальне «Я».

Ціннісно-цільовий компонент професійного самовизначення студента включає цінність-мету як віддалену (ідеальну) мету стати професіоналом у певній галузі трудової діяльності та найближчі (реальні) цілі, реалізація яких передбачається в навчально-професійній діяльності при вирішенні навчальних завдань. Цей компонент можна розглядати як професійний план студента, на основі якого він орієнтується у діяльності та поведінці щодо кінцевих та допоміжних цілей свого професійного життя, які мають загальноособистісний смисл. Кінцеві цілі – це ідеали, які студент сприймає як цінності. Вони мають відносно стабільний характер. Реальні цілі характеризуються конкретністю та досяжністю і можуть змінюватись в залежності від успіхів та невдач.

Ціннісно-цільовий компонент професійного самовизначення студента інтегрується завдяки механізму цілепокладання в навчально-професійній (реальній) та професійній (ідеальній) діяльності (професійне цілепокладання). Цілепокладання у навчанні обмежує термін реалізації допоміжних цілей протягом відносно визначеного терміну. Цілепокладання у професійній діяльності є мислимим процесом постановки віддалених цілей у формі професійних мрій на невизначене майбутнє. Зазначимо, що віддалена мета може бути наміром, який має спонукальну силу і спрямований на майбутнє як осмислена готовність щось робити, як задум та прийняте рішення [1, с. 59]. Тобто цілепокладання на майбутнє передбачає мотивацію до діяльності (наприклад, навчальної або ж до самоосвіти).

Регулятивно-поведінковий компонент ми розглядаємо лише у психологічному дійсному студента, оскільки його неможливо дослідити в ідеальному плані – стосовно психологічного майбутнього. Цей компонент виражає готовність студента

до реалізації найближчих цілей у психологічному дійсному. Його можна назвати і програмно-операційним, оскільки поведінка студента, що визначився, полягає у цілеспрямованих діях та операціях – навчально-професійних та власне професійних (наприклад, протягом стажування). У будь-якому разі такі дії та операції мають характер поведінкових актів, що виконують регулятивну функцію по відношенню до професійних цілей та образу «Я». Регулятивно-поведінковий компонент можна дослідити лише на основі програми тих дій та операцій, які зумовлюють професійну самореалізацію, тобто він алгоритмізований і обов'язково характеризується цілеспрямованістю.

Змістом регулятивно-поведінкового компонента професійного самовизначення студента виступають його навчально-професійні дії, які можна констатувати за рівнем навчальної успішності як результату навчально-професійної діяльності. Проте рівень навчальної успішності сам по собі не є критерієм поведінки та цілеспрямованих дій. «Продовженням» професійного плану студента є система його конкретних дій, які він може алгоритмізувати у формі визначеної програми самовдосконалення, тобто самоосвіти та самовиховання. Саме у цих процесах студент стає найбільш самоорганізованим суб'єктом активних дій на основі механізму саморегуляції поведінки. За допомогою цього механізму регулятивно-поведінковий компонент ніби торує шлях до самореалізації особистості студента, коли на основі знання про себе та поставлених цілей він починає активно діяти у професійному самовдосконаленні. При цьому кінцевою метою самовдосконалення виступає образ ідеального «Я» студента.

Саме за названої вище послідовності структурні компоненти професійного самовизначення можна проаналізувати як узгоджені між собою та інтегровані в професійній «Я-концепції». У разі якщо між змістовим та ціннісно-цільовим компонентами є розбіжності, студент може переоцінити свої реальні можливості чи не врахувати певні недоліки, що заважатимуть реалізувати заплановане на найближчу перспективу. Крім того, студент може поставити перед собою недосяжні цілі на майбутнє. Невідповідність між ціннісно-цільовим та регулятивно-поведінковим компонентами призводить до пасивності студента у реальних діях, до обмеження його особистісних запитів на рівні мрійливості щодо майбутньої кар'єри тощо.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання

дослідження, яке полягає у виявленні закономірностей, психологічного змісту професійного самовизначення майбутнього фахівця як вагової передумови його професійної зрілості та в експериментальній перевірці зазначених особливостей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Результати експериментального дослідження дали можливість встановити рівні розвитку професійного самовизначення майбутніх психологів за такими критеріями:

1) узгодженість психологічного змісту кожного компонента в ідеальному та реальному планах (в теперішньому та майбутньому часі);

2) узгодженість психологічного змісту всіх компонентів у теперішньому (актуальному для студента) часі;

3) узгодженість психологічного змісту всіх компонентів у майбутньому часі (в зоні найближчого розвитку студента).

Розглянемо психологічну характеристику кожного рівня окремо: високий (визначений), середній (мало визначений), низький (невизначений), нульовий (процес самовизначення загалом не відповідає обраній професії).

Високий рівень розвитку професійного самовизначення мають ті майбутні психологи, у яких повністю узгоджені образи ідеального та реального професійного «Я», а також ієрархізований професійний план, в якому допоміжні цілі відповідають етапам досягнення цінності-мети. Такі студенти мають образи ідеального «Я», які узгоджені з компетентнісними, особистісними та когнітивними професійно важливими якостями психолога, або ж адекватний тип розвитку образу ідеального «Я». Також вони мають високий рівень розвитку образу ідеального «Я» стосовно типу професії психолога, тобто чітко визначились у тому, ким будуть працювати – практичним психологом, психологом-дослідником чи викладачем психології. У постановці професійної мети та додаткових цілей майбутні психологи визначились у термінах досягнення запланованого та усвідомлюють смисл навчально-професійної та майбутньої професійної діяльності. В регулятивно-поведінковому компоненті професійне самовизначення студентів має завершеність та цілісність у формі програми навчально-професійних дій стосовно самоосвіти та самовиховання (тобто існує спрямованість реальних дій на алгоритмізоване та систематичне професійне самовдосконалення). Отже, професійне самовизначення таких студентів має інтегровані структурні компоненти, в яких існує відповідність між психологічним дійсним та майбутнім.

Середній рівень професійного самовизначення мають студенти, у яких образи ідеального та реального професійного «Я» мало узгоджені між собою. Для них характерний середній рівень розвитку образу ідеального «Я» щодо вибору типу професії психолога (деякі з них вагаються у планах щодо роботи за фахом, проте не заперечують такої можливості в майбутньому). Часто віддалена професійна мета не узгоджується з найближчими цілями, яких досить мало і вони не ієрархізовані. Терміни реалізації професійного плану визначені досить узагальнено. Цінність-мета та найближчі цілі у деяких студентів не спрямовані на образ ідеального «Я», проте у кожному з компонентів спостерігається узгодженість у реальному та ідеальному планах. Програма навчально-професійних дій у таких студентів має суттєві обмеження щодо способів самоосвіти та самовиховання, оскільки вони відчувають потребу у саморозвитку, однак не регулюють свою поведінку в процесі реалізації запланованих дій. Готовність до реалізації професійного плану та досягнення образу ідеального «Я» у цих студентів не підкріплюється уявленнями про найближче майбутнє: воно уявляється фрагментарно в залежності від адекватності образу реального «Я», який вказує на уявлення про власні потенційні можливості.

Низький рівень розвитку професійного самовизначення мають студенти, у яких образи реального та ідеального професійного «Я» побудовані неузгоджено між собою та не пов'язані з професійними планами як на майбутнє, так і на теперішнє. Вони вагаються між необхідністю вчитись далі та небажанням щось змінювати у своєму професійному житті. Вибір подальших дій, як правило, здійснюється незалежно від власних цілей та мотивів. Професійне майбутнє вони уявляють фрагментарно у невизначених образах та не пов'язаних між собою цілях. В навчально-професійній діяльності вони не докладають активних зусиль для самовдосконалення чи реалізації найближчих цілей. У своєму професійному дійсному студенти не бачать сенсу, який би пов'язали з професійною самореалізацією в майбутньому.

Нульовий рівень розвитку професійного самовизначення характеризується професійною спрямованістю студентів на інший вид професійної діяльності, який не стосується психології. Такі студенти, як правило, не надають перевагу жодному з типів професії психолога та планують працювати не за освітою, яку здобувають. Професійна «Я-концепція» таких студентів дезінтегрована та містить суперечності, що спричиняють самовизначення стосовно однієї або ж декількох сфер праці.

Таблиця 1
Розвиток професійного самовизначення майбутніх психологів (n=48)

Рівні розвитку професійного самовизначення	Розподіл студентів за навчальними курсами (у %)			
	II курс	III курс	IV курс	V курс
Високий	10,0	17,5	27,5	28,6
Середній	40,0	45,0	35,0	35,71
Низький	45,0	25,0	20,0	10,71
Нульовий	5,0	12,5	17,5	25,0

За даними таблиці 1 простежується тенденція до поступового зростання кількості студентів, які з переходом на старші курси мали високий або нульовий рівень розвитку професійного самовизначення. Це свідчить, що серед майбутніх психологів збільшилась розбіжність у змісті їхньої професійної «Я-концепції», а професійні плани стали більш визначеними стосовно майбутньої діяльності: вона стосувалась діяльності або у психологічній сфері, або в інших сферах праці.

Заслужує на увагу той факт, що найбільші показники (по 45,0%) мали студенти з низьким рівнем професійного самовизначення на другому курсі та з середнім – на третьому. Крім того, з переходом на наступний курс зменшується кількість студентів з низьким рівнем самовизначення, а з високим – збільшується. Такі результати свідчать про закономірний, проте нерівномірний розвиток професійного самовизначення майбутніх психологів, який відбувається з якісними змінами в компонентах цього явища.

Дослідження змістового компонента професійного самовизначення свідчить, що майбутні психологи з переходом на старші курси при побудові образу реального «Я» все більше рефлексують себе з мало розвиненими якостями. Крім того, з переходом на старші курси більшість досліджуваних, рефлектуючи свої актуальні (розвинені) та потенційні (мало розвинені) професійні якості, схильні до збалансування в образі реального «Я» особистісних та компетентнісних професійно важливих якостей психолога.

Регулятивно-поведінковий компонент професійного самовизначення майбутніх психологів відзначається низьким рівнем активності їхньої особистості у професійному самовдосконаленні, зокрема зведенням навчально-професійних дій лише до виконання навчальних завдань у виші. Найвищі дані за показником високого рівня

розвитку професійного самовизначення у цьому компоненті мають студенти третього та п'ятого курсів. Вони свідчать про те, що програма навчально-професійних дій спроектована у студентів, які визначились стосовно вибору професійних пріоритетів (III курс) та щодо вибору трудової діяльності на етапі закінчення вишу (V курс).

Висновки з проведеного дослідження. Результати емпіричного дослідження дали можливість встановити рівні розвитку професійного самовизначення майбутніх психологів за такими критеріями: узгодженість психологічного змісту кожного компонента в ідеальному та реальному планах (в теперішньому та майбутньому часі); узгодженість психологічного змісту всіх компонентів у теперішньому (актуальному для студента часі); узгодженість психологічного змісту всіх компонентів у майбутньому часі (в зоні найближчого розвитку студента).

Високий (визначений) рівень розвитку професійного самовизначення характеризується взаємоузгодженістю всіх структурних компонентів цього процесу, тобто повною інтеграцією уявлень про реальну та ідеальну діяльність. Для середнього (мало визначеного) рівня характерним є неузгодження між деякими компонентами або в одному з компонентів стосовно психологічного дійсного та майбутнього. Низький (невизначений) рівень характеризується неузгодженістю між всіма компонентами в реальному та ідеальному планах. При нульовому рівні має місце дезінтеграція уявлень щодо реальної та ідеальної діяльності, які не стосуються психологічної сфери.

Процес професійного самовизначення майбутніх психологів відбувається закономірно, тобто передбачає якісні зміни в змістовому, ціннісно-цільовому та регулятивно-поведінковому компонентах, які спрямовані на узгодження уявлень щодо навчально-професійної та майбутньої трудової діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2008. – 512 с. – (Мастера психологии).
2. Климов Е.А. Психология профессионала / Е.А. Климов. – М. : Изд-во «Институт практической психологии»; Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. – 400 с.
3. Моральна свідомість та самосвідомість особистості : монографія / [за ред. проф. М.В. Савчина, доц. І.М. Галяна]. – Дрогобич, 2009. – 288 с.
4. Профессиональная ориентация молодежи : учебное пособие [Чистяков Н.Н., Захаров Ю.А., Новикова Т.Н., Белюк Л.В.]. – Кемерово : КГУ, 1988. – 85 с.